Archive of SID.ir

طراحی تسهیلات منفعت در بانکداری بدون ربا بر اساس موازین فقه امامیه*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۵

محمد توحیدی**
محمدمهدی فریدونی***

چکیده

یکی از نیازهای مالی مشتریان بانک‌ها، تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش مخصوصاً برای تسویه بدهی‌های گذشته است؛ بنابراین در بانکداری بدون ربا لازم است تسهیلات مناسبی برای پاسخ به این نیاز ارائه شود. ویژگی این‌گونه تسهیلات، ایجاد منابع تملیکی برای مشتریان است تا آنها بتوانند آزادانه و بدون محدودیت شرعی و قانونی آن را در فعالیت‌های مختلف خود از جمله تسویه بدهی‌های معوق استفاده کنند. برخی تسهیلات مورد استفاده در بانکداری بدون ربای ایران که منابع تملیکی آزاد ایجاد می‌کنند عبارت‌اند از: خرید دین، سلف، اجاره به شرط تملیک و مرابحه که البته هرکدام دارای مشکلات و محدودیت‌هایی هستند.

هدف این پژوهش ارائه راهکاری جدید جهت ایجاد منابع تملیکی آزاد با عنوان تسهیلات منفعت است. در این پژوهش مشروعیت، کارایی و مقبولیت راهکار پیشنهادی بررسی و تحلیل شده است. پژوهش حاضر از منظر هدف کاربردی، از منظر ماهیت داده‌ها، آمیخته (کیفی - کمی) و از منظر روش گردآوری داده‌ها در بخش فقهی، توصیفی - تحلیلی و در بخش مالی (کارایی و مقبولیت)، توصیفی - پیمایشی محسوب می‌شود. از منظر فقهی پس از بررسی شرایط و محدودیت‌های عقود مختلف اجاره، بیع و صلح، این نتیجه حاصل شد که عقد صلح به دلیل ماهیت مستقل و انعطاف‌پذیری که دارد سازگارترین عقد برای این نوع تسهیلات است. در بُعد مالی، کارایی این نوع تسهیلات در سطح خرد (برای مشتری و بانک) و در سطح کلان و همچنین مقبولیت ساختار تسهیلات مورد بررسی و تأیید خبرگان قرار گرفت.

---

*. این مقاله مربوط به آیین نکوداشت فقیه‌الاقتصاد استاد سیدعباس موسویان است.

**. استادیار گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول). Email: tohidi@isu.ac.ir.

***. دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت مالی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران. Email: m.fereydooni@isu.ac.ir.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

واژگان کلیدی: *بانکداری بدون ربا، تخصیص منابع، منابع تملیکی، تسهیلات منفعت، فقه امامیه.*

طبقه‌بندی JEL: G21، Z12.

مقدمه

طی چند دهه اخیر، کشورهای اسلامی سعی کرده‌اند با شناخت درست از ضرورت وجود بانک و کارکردهای اصلی آن شامل رونق مبادلات تجاری، تجهیز و تخصیص بهینه منابع و اجرای صحیح سیاست‌های پولی (موسویان و میثمی، ۱۳۹٦، ص۷-۹)، الگویی طراحی و پیاده‌سازی کنند که در عین حفظ کارکردهای اصلی بانک، فعالیت‌ها و روابط قراردادی در آن مبتنی بر موازین فقهی باشد که به نام بانکداری بدون ربا شناخته می‌شود و در کشورهای اسلامی و غیراسلامی در حال رشد است؛ به‌گونه‌ای‌که در سال ۲۰۱۹ ارزش دارایی‌های این صنعت با رشد ۷/۱۲ درصدی نسبت به سال ۲۰۱۸ به رقم ۷۷/۱ تریلیون دلار رسیده است (IFSB, 2020, p.12).

در جمهوری اسلامی ایران نیز قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳٦۲ به تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان رسید و از سال ۱۳٦۳ اجرایی شد. امروزه بر اساس این قانون، بانک‌ها می‌توانند بسته به نوع نیاز مشتریان خود از روش‌های متنوعی برای اعطای تسهیلات بانکی استفاده کنند که هر یک کارکردها و ویژگی‌های خاص خود را داشته و برای اهداف مشخصی طراحی شده‌اند. با وجود تنوع عقود بانکی، همچنان یکی از مشکلات اساسی در نظام بانکی عدم تطابق عقود با نیازهای مشتریان است (شعبانی، ۱۳۹٤، ص۳۱۳) که این عدم تطابق یکی از دلایل صوری‌شدن برخی معاملات بانکی است؛ زیرا در عمل برای تأمین برخی نیازهای مشتریان، کماکان محدودیت و خلأ قراردادی و تسهیلاتی وجود دارد.

به‌طور قطع، یکی از نیازهای مشتریان بانکی و صاحبان کسب‌وکار، تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش است. به‌طور خاص، بخش مهمی از تقاضای مالی مشتریان بانکی، با هدف تسویه بدهی‌های آنها صورت می‌پذیرد و بانک‌ها چه‌بسا نتوانند در قالب قراردادها و در چارچوب دستورالعمل‌های جاری به تقاضای آنها پاسخ دهند و این محدودیت سبب می‌شود بانک‌ها و مؤسسات اعتباری برای تأمین مالی بخش عمده‌ای از این تقاضاها به

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

سمت صوری‌نمودن قراردادها سوق یابند (تسخیری، ۱۳۸٤). بر اساس قانون بانکداری بدون ربا، برخی تسهیلات بانکی منابع تملیکی آزاد را در اختیار مشتریان قرار می‌دهند که از جمله می‌توان به اجاره به شرط تملیک، خرید دین و سلف اشاره نمود. خاطرنشان می‌گردد هر یک از این عقود، دارای ویژگی‌ها و شرایط خاص خود هستند که چه‌بسا در عمل سبب بروز محدودیت‌هایی می‌شوند.

این پژوهش به دنبال آن است روشی جدید در قالب تسهیلات منفعت، برای تأمین نقدینگی مشتریان بانکی مخصوصاً صاحبان کسب‌وکار و بنگاه‌های اقتصادی پیشنهاد نماید که اولاً توانایی بانک را در تسهیلات‌دهی افزایش داده و منابع تملیکی در اختیار مشتریان قرار دهد تا آزادانه و بدون هیچ‌گونه محدودیتی بتوانند برای تأمین مالی طیف وسیعی از فعالیت‌های خود از این نوع تسهیلات استفاده نمایند و ثانیاً بخشی از صوری‌سازی عقود بانکی را که ناشی از عدم تطابق ماهیت تسهیلات با نیازهای مشتریان است، کاهش دهد.

در این پژوهش ضمن معرفی بانکداری بدون ربا و مروری بر روش‌های تجهیز و تخصیص منابع، تفاوت منابع تملیکی و اذنی بیان شده و انواع عقود تملیکی مورد استفاده در بانکداری بدون ربا تبیین می‌شوند. در ادامه مدل مفهومی تسهیلات منفعت ارائه شده، سپس این مدل از منظر فقهی و مالی بررسی و تحلیل خواهد شد.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش‌های مرتبط با مسئله پژوهش در دو بخش ارائه می‌شود. بخش اول پژوهش‌هایی است که به بررسی تسهیلاتی می‌پردازند که منابع تملیکی در اختیار مشتریان بانک قرار می‌دهند؛ بخش دوم به بررسی پژوهش‌هایی می‌پردازد که در زمینه اوراق منفعت در بازار سرمایه انجام شده است و به نوعی ایده این پژوهش نیز برگرفته از تجربه انتشار اوراق منفعت در بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران است.

در بخش اول، *نظرپور* و *کشاورزیان* (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «نقش منابع تملیکی (آزاد) در تأمین مالی و وصول مطالبات غیرجاری نظام بانکی» به این نتیجه می‌رسند که برای وصول مطالبات غیرجاری بانک‌ها و کاهش صوری‌شدن معاملات، می‌توان از قراردادهای مبادله‌ای که منابع تملیکی ایجاد می‌کنند، استفاده نمود. *موسویان* و *غلامی*

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

(۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی راهکارهای استمهال مطالبات غیرجاری در بانکداری بدون ربا» ضمن بررسی و نقد راهکارهای رایج امهال تسهیلات نظیر خرید دین، اجاره به شرط تملیک و سلف، راهکاری جدید با عنوان مشارکت کاهنده ارائه می‌کنند. *نظرپور* و *دادجوی توکلی* (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «سم‌زدایی از وثایق تملیکی بانک‌ها با استفاده از اوراق مرابحه تأمین نقدینگی همراه با اختیار» راهکاری برای تأمین مالی بانک از طریق فروش املاک تملیکی با استفاده از اوراق مرابحه ارائه می‌دهند. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۸) در «دستورالعمل اجرایی نحوه امهال مطالبات مؤسسات اعتباری»، ضمن ارائه سه راهکار کلی تمدید، تجدید و تبدیل تسهیلات، سه نوع تسهیلات خرید دین، اجاره به شرط تملیک و سلف را معرفی کرده است که برای امهال همه تسهیلات بانکی قابل استفاده است. *عبادی* و *حسین‌خانی* (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی با عنوان «شناسایی و رتبه‌بندی منابع تملیکی (آزاد) در وصول مطالبات غیرجاری نظام بانکی با استفاده از مدل تصمیم‌گیری چندمعیاره» با بهره‌گیری از روش TOPSIS - AHP با بررسی قراردادهای سه‌گانه خرید دین، اجاره به شرط تملیک و سلف به این نتیجه رسیدند که قرارداد خرید دین بیشترین قابلیت و توانایی را جهت به‌کارگیری در نظام بانکی جهت حل مشکل وصول مطالبات غیرجاری دارد.

در زمینه واگذاری منافع در قالب اوراق منفعت نیز پژوهش‌های متعددی انجام شده است. *مصباحی‌مقدم* و همکاران (۱۳۸۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «ارائه الگوی تأمین مالی توسعه موقوفات با استفاده از انتشار اوراق منفعت (صکوک انتفاع)» به بررسی الگوی انتشار اوراق منفعت برای توسعه موقوفات می‌پردازند. *حبیبیان نقیبی* (۱۳۸٤) در مقاله «درآمدی بر اوراق منفعت و مبانی شرعی آن» به صورت اجمالی مشروع‌بودن انتشار اوراق منفعت را بررسی می‌کند؛ همچنین *سبحانی* و *حبیبیان* (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «امکان‌سنجی صحت مبادله اوراق منفعت در قالب عقد اجاره» به بررسی امکان تصحیح مبادله این اوراق با استفاده از عقد اجاره می‌پردازند. *مظاهری* و *لشگری یونسی* (۱۳۹۷) نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «انتقال اوراق منفعت در بازارهای مالی: نقدها و ارائه راهکارهایی نوین با ذکر آرای فقهی امام خمینی﵀» شیوه‌های انتقال اوراق منفعت و نقد برخی از شیوه‌های ارائه‌شده از سوی صاحب‌نظران را تبیین نموده‌اند.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

مرور پژوهش‌های گذشته نشان‌دهنده آن است تاکنون در زمینه مسئله پژوهش، یعنی تأمین مالی از طریق واگذاری منافع در نظام بانکی پژوهشی انجام نشده است؛ بنابراین در این پژوهش مبتنی بر واگذاری منافع آتی، تسهیلات جدیدی با نام تسهیلات منفعت طراحی و تجزیه‌وتحلیل فقهی و مالی می‌شود.

مبانی نظری پژوهش

۱. تجربه بانکداری بدون ربا در ایران

در جمهوری اسلامی ایران قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ به تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان رسید و از سال ۱۳۶۳ اجرایی شد. طبق این قانون بانک‌ها از روش‌های مختلفی برای تجهیز و تخصیص منابع بانکی استفاده می‌نمایند که همه این روش‌ها شرعی و عاری از ربا هستند. بعدها در سال ۱۳۸۹ نیز بر اساس تکلیف مقرر در ماده ۹۸ قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران، قراردادهای جدیدی شامل مرابحه، خرید دین و استصناع به فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا افزوده شدند و آیین‌نامه اجرایی آن به تصویب هیئت‌وزیران رسید (موسویان و میثمی، ۱۳۹۶، ص۲۳۷). مواد ۷ تا ۱۷ فصل ۳ از قانون بانکداری بدون ربا به مسئله تخصیص منابع و تسهیلات اعطایی می‌پردازد که برجسته‌ترین مشخصه آن نسبت به بانکداری متعارف، اجتناب از رباست. روش‌های تخصیص منابع را می‌توان به چهار دسته کلی تقسیم‌بندی کرد:

الف) قرض‌الحسنه: عقدی است که به موجب آن، بانک‌ها می‌توانند به عنوان قرض دهنده، مبلغ معینی را طبق ضوابط مقرر به افراد یا شرکت‌ها به قرض واگذار نمایند و گیرنده متعهد می‌شود معادل مبلغ را بازپرداخت نماید. ویژگی اصلی این روش، غیرانتفاعی و خیرخواهانه‌بودن قرارداد قرض‌الحسنه است.

ب) قراردادهای مبادله‌ای: بانک‌ها از طریق قراردادهای مبادله‌ای شامل فروش اقساطی، سلف، اجاره به شرط تملیک، جعاله، خرید دین، مرابحه و استصناع می‌توانند منابع در اختیار مشتریان خود قرار دهند. ویژگی‌های قراردادهای مبادله‌ای عبارت‌اند از: انتفاعی‌بودن،

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

معین‌بودن سود قرارداد، تملیکی‌بودن قرارداد و عدم نیاز به کنترل و نظارت (موسویان، ۱۳۸۵، ص۴۹-۵۰).

ج) قراردادهای مشارکتی: بانک‌ها می‌توانند از طریق قراردادهای مشارکتی شامل مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات کلّ یا بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را تأمین کنند. ویژگی‌های قراردادهای مشارکتی عبارت‌اند از: انتظاری‌بودن نرخ سود، اذنی‌بودن قرارداد و نیاز به نظارت و کنترل مستمر (همان، ص۵۰-۵۲).

د) سرمایه‌گذاری مستقیم: طبق ماده ۸ قانون بانکداری بدون ربا بانک‌ها می‌توانند در امور و یا طرح‌های تولیدی و عمرانی مستقیماً به سرمایه‌گذاری مبادرت نمایند.

۲. منابع تملیکی (آزاد) در بانکداری بدون ربا

منظور از منابع تملیکی یا آزاد، منابعی است که پس از انعقاد قرارداد، مالکیت آن در اختیار مشتری قرار گرفته و مشتری می‌تواند ـ به جهت مالکیت منابع دریافتی ـ با آن مبلغ، هرگونه تصرفی انجام دهد. به عبارت دیگر تسهیلات‌گیرنده بدون دغدغه شرعی و قانونی نسبت به مصرف تسهیلات دریافتی در یک بخش خاص از اقتصاد یا فعالیت خاص، می‌تواند منابع دریافتی از بانک را به عنوان منابع مالکیتی خود آزادانه در هر بخش و فعالیتی از جمله تسویه بدهی‌ها، پرداخت حقوق کارکنان، تأمین مواد اولیه، پرداخت هزینه‌های جاری و ... استفاده نماید (نظرپور و کشاورزیان، ۱۳۹۵، ص۹۱). منابع اذنی در نقطه مقابل منابع تملیکی قرار داشته و مالکیت این منابع در اختیار مشتری نیست؛ بلکه صرفاً مشتری از سوی بانک اذن و وکالت دارد که منابع دریافتی را در موضوع فعالیت مشخص مندرج در قرارداد به کار گیرد؛ بنابراین منابع اذنی به مالکیت گیرنده تسهیلات درنمی‌آید و مشتری از نظر شرعی و قانونی اجازه به‌کارگیری منابع را در فعالیتی دیگر غیر از موضوع قرارداد ندارد (عبادی و حسین‌خانی، ۱۳۹۸، ص۴۱۸). ویژگی‌های منابع تملیکی در نظام بانکی به شرح ذیل است:

- مالکیت منابع از تأمین مالی کننده (بانک) قطع شده و به ملکیت و تصرف گیرنده تسهیلات درمی‌آید.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

- تسهیلات‌گیرنده می‌تواند منابع دریافتی را در هرگونه فعالیتی اعم از نیازهای مصرفی، سرمایه‌گذاری، پرداخت هزینه‌های جاری، تسویه دیون و ... به کار گیرد.
- یکی از کاربردهای ویژه این نوع تسهیلات، جهت امهال مطالبات معوق مشتریان بانکی است.
- بانک نمی‌تواند از لحاظ حقوقی محدودیتی برای مشتری در زمینه نحوه مصرف منابع در بخشی خاص ایجاد نماید.
- یکی از دلایل صوری‌شدن عقود بانکی مربوط به زمانی است که مشتری ملزم به صرف منابع بانکی در فعالیت خاصی است، اما تخلف کرده و منابع را در فعالیت دیگری به کار می‌گیرد. با توجه به اینکه در منابع تملیکی، محدودیتی برای استفاده از منابع نیست، بنابراین میزان صوری‌سازی معاملات بانکی در این نوع تسهیلات کمتر است.
- نرخ سود این‌گونه تسهیلات معمولاً مشخص و ثابت است.
- رابطه حقوقی بین بانک و مشتری در این‌گونه تسهیلات دائن ـ مدیون و یا به لحاظ ثبت حسابداری بستانکار ـ بدهکار است.

۲-۱. کاربرد منابع تملیکی در امهال مطالبات غیرجاری بانکی

یکی از چالش‌های نظام بانکی ایران، وصول به‌موقع تسهیلات پرداختی به مشتریان است. مطالبات غیرجاری آن دسته از مطالبات بانک‌ها و مؤسسات اعتباری است که در یکی از طبقه‌های سررسیدگذشته، معوق و یا مشکوک‌الوصول قرار می‌گیرد. ازجمله راهکارهای ارائه‌شده برای کاهش مطالبات غیرجاری بانکی، امهال تسهیلات بانکی است. مطابق دستورالعمل اجرایی نحوه امهال مطالبات مؤسسات اعتباری که در تاریخ ۱۳۹۸/۰۵/۱۵ توسط بانک مرکزی تصویب شد، منظور از امهال، توافق بانک با مشتری برای بازپرداخت مطالبات از طریق اعطای مهلت بیشتر برای بازپرداخت، تقسیط مجدد، تمدید، تجدید، تبدیل و نظایر آن است (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۸، ص۱). در این دستورالعمل، راهکارهای متنوعی برای امهال مطالبات غیرجاری بانکی بیان شده است که عبارت‌اند از: تقسیط مجدد، تمدید قرارداد فعلی، تجدید قرارداد فعلی و تبدیل قرارداد (همان، ص۱-۲). همان‌طورکه در این دستورالعمل اشاره شده است، یکی از راهکارهای امهال، تبدیل قرارداد است. در تبدیل قرارداد، ویژگی قرارداد جدید باید به‌گونه‌ای باشد که

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

منابع تملیکی (آزاد) را در اختیار مشتری قرار دهد تا وی بتواند از محل این منابع، بدهی سررسید گذشته خود را با بانک تسویه نماید. از جمله تسهیلاتی که قابلیت ایجاد منابع تملیکی آزاد را دارند و در دستورالعمل بانک مرکزی برای امهال همه تسهیلات بانکی اعم از تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی، توصیه شده است، عبارت‌اند از: خرید دین، سلف و اجاره به شرط تملیک.

۲-۲. معرفی انواع تسهیلات مبتنی بر منابع تملیکی

در ادامه به تبیین تسهیلاتی پرداخته می‌شود که منابع تملیکی در اختیار مشتریان بانک قرار می‌دهند و مشتریان بانک می‌توانند برای تأمین نیازهای مختلف نقدینگی خود از جمله امهال مطالبات معوق خود به بانک‌ها از این نوع تسهیلات استفاده نمایند. در این بخش محدودیت‌ها و نقاط ضعف هر روش تبیین شده است. این محدودیت‌ها نشان‌دهنده آن است که ارائه راهکاری جدید که دارای انعطاف بیشتری بوده و بتواند منابع تملیکی آزاد در اختیار مشتریان بانک قرار دهد، مورد نیاز نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران است.

۱. **تسهیلات خرید دین:** مشتریانی که از یک‌سو بدهی معوقه دارند و از سوی دیگر اسناد تجاری مدت‌دار در اختیار دارند، می‌توانند با استفاده از تسهیلات خرید دین اسناد تجاری خود را نزد بانک تنزیل کرده، از محل منابع آن، مطالبات معوقه خود را تسویه کنند (موسویان و غلامی، ۱۳۹۲، ص۱۱۷). هرچند این تسهیلات در بانکداری بدون ربا مزایایی دارد، اما با محدودیت‌هایی نیز همراه است که عبارت است از:

- فروش دین به شخص ثالث از جمله موضوعاتی است که بین فقها اختلاف‌نظر وجود دارد؛ درحالی‌که مشهور فقیهان امامیه آن را جایز دانسته‌اند (علامه حلی، ١٤١٤ق، ج۱۳، ص۲۰/ شهید ثانی، ١٤١٣ق، ج۳، ص٤٣٢/ محقق اردبیلی، ١٤٠٣ق، ج۹، ص۹۷/ بحرانی، ١٤٠٥ق، ج۲۰، ص٤٧)، گروهی از فقهای امامیه آن را باطل می‌شمارند (ابن‌ادریس، ١٤١٠ق، ج۲، ص۳۹/ محقق حلی، ١٤١٥ق، ج۲، ص٦٦/ شهید اول، ١٤١٧ق، ج۳، ص۳۱۳). شورای نگهبان نیز آن را مخالف با موازین شرعی و قانون اساسی تشخیص نداده است (هدایتی و همکاران، ۱۳۹۱، ص۱۵۹).

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

- از نظر شرعی فقط اسناد طلب واقعی قابل تنزیل هستند؛ بنابراین اسنادی که مشتری بدون پشتوانه معامله واقعی در اختیار بانک می‌گذارد، اسناد صوری و دوستانه نامیده شده که تنزیل آن ماهیت قرض با بهره را داشته و ربا محسوب می‌شود (موسویان و کشاورزیان، ۱۳۹۰، ص۱۱۷-۱۱۸) و امکان تنزیل آن در قالب تسهیلات خرید دین وجود ندارد.
- بخشی از مشتریان بانکی با توجه به ماهیت فعالیت خود، ممکن است هیچ‌گونه اسناد تجاری نداشته باشند؛ بنابراین امکان استفاده از این نوع تسهیلات را ندارند.
- مطابق آیین‌نامه اجرایی عملیات بانکی بدون ربا، تنها اسنادی قابل تنزیل است که سررسید آنها کمتر از یک سال باشد؛ بنابراین این تسهیلات صرفاً برای تأمین نقدینگی کوتاه‌مدت مناسب است.

۲. **تسهیلات سلف**: زمانی که تولیدکننده‌ای در جریان تولید کالا یا فراورده دچار کمبود نقدینگی و سرمایه در گردش می‌شود، می‌تواند از طریق پیش‌فروش قسمتی از محصولات خود به بانک، وجه آن را در قالب تسهیلات سلف به صورت نقد دریافت کرده و از آن وجوه برای رفع نیازهای نقدینگی خود از جمله تسویه بدهی‌های معوقه بانکی استفاده نماید. این راهکار نیز در عین کمک به تأمین سرمایه در گردش تولیدکنندگان دارای محدودیت‌هایی به شرح ذیل است:

- با توجه به دستورالعمل اجرایی، این نوع تسهیلات تنها می‌تواند برای مشتریانی استفاده شود که تولیدکننده کالا باشند و مشتریان فعال در بخش‌های خدمات و بازرگانی نمی‌توانند از این نوع تسهیلات استفاده کنند.
- در بخش تولید نیز این تسهیلات صرفاً برای پیش‌فروش محصولاتی قابل استفاده است که سهل‌البیع باشد، سریع‌الفساد نباشد و توسط خود فروشنده (مشتری بانک) تولید شود.
- شرکت‌هایی که زمان‌بندی مشخصی برای تولید کالا ندارند، نمی‌توانند از این نوع تسهیلات استفاده نمایند.
- با توجه به کوتاه‌مدت‌بودن سررسید این نوع تسهیلات، صرفاً برای تأمین نقدینگی در کوتاه‌مدت مناسب است.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۳. **تسهیلات اجاره به شرط تملیک**: در این روش با هدف تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش، مشتری می‌تواند یکی از دارایی‌های سرمایه‌ای خود را به صورت نقد به بانک فروخته و با احتساب سود بانکی (در قالب اجاره‌بها) مجدد به صورت اجاره به شرط تملیک آن دارایی را از بانک دریافت کند؛ بدین ترتیب مشتری با فروش دارایی و اجاره به شرط تملیک مجدد آن از بانک به منابع تملیکی آزاد دست‌یافته که می‌تواند آن را در فعالیت‌های مختلف خود از جمله تسویه بدهی‌های معوقه به کار گیرد. هرچند این تسهیلات نسبت به تسهیلات گذشته کامل‌تر و جامع‌تر است، اما دارای محدودیت‌های زیر نیز هست:

- در این قرارداد مالکیت عین مستأجره در پایان مدت قرارداد و بعد از پرداخت آخرین اجاره‌بها مجدد به مشتری برمی‌گردد که ممکن است این شرایط سبب کاهش انگیزه مشتریان بانکی گردد.
- طبق تبصره ماده ٦١ آیین‌نامه اجرایی تسهیلات اعطایی بانکی، تنها امکان اخذ این تسهیلات روی دارایی‌هایی است که عمر مفید اقتصادی آنها بیشتر از دو سال است.
- این نوع تسهیلات برای بانک هزینه‌های ثبتی بالایی دارد؛ به این صورت که یک‌مرتبه باید دارایی را از مشتری بخرد و در پایان قرارداد، مجدد همان دارایی را به تملیک وی درآورد.

٤. **تسهیلات مرابحه**: کاربرد این تسهیلات برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش بدین صورت است که ابتدا بانک منابع را به صورت وکالتی در اختیار مشتری قرار داده و مشتری به وکالت از بانک، کالای موردنظر ـ که دارای نقدشوندگی لازم است ـ را خریداری نموده و پس از خرید، به صورت مرابحه نقدی یا نسیه به خود می‌فروشد و بعد از تملیک توسط مشتری، وی می‌تواند این کالا را در بازار فروخته و به منابع آزاد تبدیل نماید؛ بنابراین در این نوع تسهیلات تنها زمانی منابع آزاد ایجاد می‌شود که کالا توسط مشتری به وکالت از بانک خریداری شده، به وکالت از بانک به خود مشتری تملیک شده، سپس وی در صورت نیاز به نقدینگی می‌تواند این کالا را مجدد در بازار

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

به فروش رسانده و به منابع آزاد دست یابد. این روش نیز دارای محدودیت‌هایی به شرح ذیل است:

- از لحاظ قانونی ممکن است منابع به صورت هدفمند به بخش‌های اقتصادی مورد نظر سیاست‌گذار هدایت نشود.
- ممکن است مشتری با فروشنده کالا تبانی کند که وی کالایی را که به وکالت از بانک از فروشنده خریداری کرده، مجدد به وی بفروشد که در اینجا مشکل بیع‌العینه ایجاد می‌شود و از نظر فقهی ممنوع است.
- ممکن است مشتری بدون اینکه کالا یا خدماتی خریداری کند، منابع دریافتی از بانک را صرف سایر نیازهای خود از جمله تسویه بدهی‌های معوق نماید که در این صورت معامله صوری و مصداق اکل مال به باطل خواهد شد.

۲-۳. تجربه متمایز بازار سرمایه در ایجاد منابع تملیکی (اوراق منفعت)

یکی از انواع اوراق بهادار اسلامی که از سال ۱۳۹۶ در بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران منتشر شده است، اوراق منفعت است که برای تأمین نقدینگی و ایجاد منابع تملیکی آزاد استفاده می‌شود. اوراق منفعت، اوراق بهادار با نامی است که نشان‌دهنده مالکیت مشاع دارنده آن بر مقدار معینی از منافع آتی حاصل از به‌کارگیری دارایی‌ها یا ارائه خدمات معین و هرگونه حقوق معین قابل نقل‌وانتقال برای یک دوره زمانی مشخص است. این اوراق قابل معامله در بورس‌ها یا بازارهای خارج از بورس می‌باشند (هیئت‌مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۹۶، ماده۱). خریداران با خرید اوراق به نهاد واسط وکالت بلاعزل می‌دهند نسبت به انعقاد قراردادهای لازم با بانی جهت استفاده از منافع موضوع اوراق و وصول وجوه حاصل از آن اقدام نماید. طبق دستورالعمل انتشار اوراق منفعت، شرکت‌های سهامی، نهادهای عمومی غیردولتی و مؤسسات و شرکت‌های دولتی می‌توانند برای تأمین مالی خود اقدام به انتشار اوراق منفعت در بازار سرمایه نمایند و تاکنون بیش از ۶۵۵ هزار میلیارد ریال نقدینگی از طریق انتشار این اوراق تأمین شده است. این اوراق به دلیل ایجاد منابع تملیکی آزاد و جذابیتی که برای بانیان انتشار اوراق، مخصوصاً نهادهای دولتی دارد، مورد توجه فعالان بازار و متقاضیان وجوه قرار گرفته است (www.seo.ir). از جمله منافعی که

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

تاکنون بر مبنای واگذاری آن، اوراق منفعت منتشر شده است، عبارت‌اند از: بخشی از منافع میادین گازی پارس جنوبی، منافع حاصل از عوارض آزادراه قم ـ گرمسار، منافع حاصل از درآمدهای مالیاتی آتی دولت، منافع ناشی از خطوط هوایی، درآمد حاصل از فروش نفت تعدادی حلقه چاه نفت و منافع حاصل از سهام.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از منظر هدف کاربردی و از منظر ماهیت داده‌ها، آمیخته (کیفی – کمی) است؛ همچنین بر اساس روش گردآوری داده‌ها در بخش فقهی توصیفی – تحلیلی و در بخش مالی توصیفی – پیمایشی محسوب می‌شود. در این پژوهش ابتدا به روش اسنادی، با مطالعه کتب، مقالات، گزارش‌ها، دستورالعمل‌ها و ... عقود مورد استفاده نظام بانکی برای ایجاد منابع آزاد تملیکی بررسی شد، سپس تجربه بازار سرمایه ایران در انتشار اوراق منفعت به عنوان راهکاری متمایز برای ایجاد منابع تملیکی مورد بررسی قرار گرفت تا از این روش بتوان برای نظام بانکی ایده گرفت. در ادامه بر اساس مطالعات انجام‌شده، الگوی مفهومی تسهیلات منفعت برای استفاده در بانکداری بدون ربا ارائه و ویژگی‌ها و مزایای آن تبیین گردید. سپس در بخش فقهی برای تحلیل مشروعیت تسهیلات منفعت از روش توصیفی ـ تحلیلی استفاده گردید؛ بدین صورت که سه قرارداد اجاره، بیع و صلح که تناسب بیشتری با این تسهیلات دارند بررسی و سازگاری آنها با ماهیت ساختار تسهیلات ارزیابی گردید. در بخش تحلیل مالی نیز برای سنجش مقبولیت و کارایی تسهیلات منفعت، با استفاده از روش توصیفی پیمایشی، پرسش‌نامه‌ای برای نظرسنجی از خبرگان طراحی و بین آنان توزیع شد. نمونه‌گیری در این پژوهش به صورت هدفمند از میان خبرگان حوزه بانکی و مالی با حداقل مدرک کارشناسی ارشد انجام شد. نتایج این نظرسنجی با استفاده از روش‌های آمار توصیفی و استنباطی تحلیل و بررسی گردید.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

ایده پژوهش: ایجاد منابع تملیکی از طریق واگذاری منافع (تسهیلات منفعت)

به‌طور قطع تجربه واگذاری منافع در بازار سرمایه از طریق انتشار اوراق منفعت در تکمیل ایده پژوهش راهگشا بوده است. راهکاری که در این پژوهش ارائه می‌شود، دستیابی به نقدینگی از طریق واگذاری منافع آتی است. در ادامه الگوی عملیاتی تسهیلات منفعت تبیین می‌شود.

۱. الگوی مفهومی تسهیلات منفعت در بانکداری بدون ربا

همان‌طورکه در نمودار زیر مشاهده می‌شود در این نوع تسهیلات، مشتریان بانکی (اغلب بنگاه‌های اقتصادی) می‌توانند منافع آتی دارایی‌های بادوام خود، خدمات آتی و یا هرگونه حق‌وحقوق قابل نقل‌وانتقال را از طریق تسهیلاتی با عنوان تسهیلات منفعت برای یک دوره زمانی معین به بانک واگذار نمایند و در قبال آن به نقدینگی دست یابند.

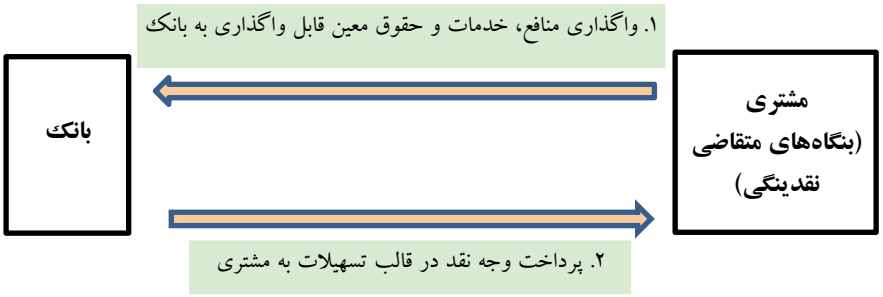

نمودار ۱: مدل اجرایی ساده تسهیلات منفعت

در این تسهیلات، بانک مالک منافع، خدمات یا حقوق معین می‌شود. بانک می‌تواند عواید حاصل از منافع را یا به صورت اقساط تدریجی (علی‌الحساب یا قطعی) و یا به صورت دفعی و یکجا در سررسید از مشتری دریافت نماید. شیوه پرداخت منافع به بانک، بستگی به ماهیت منافع دارد. برخی منافع در طول مدت تسهیلات نیز دارای جریان نقدی هستند، مانند هتلی که از هم‌اکنون منافع سکونت در اتاق‌های آن واگذار می‌شود. در این صورت عایدی حاصل از بهره‌برداری از این منافع هم می‌تواند به صورت اقساط تدریجی (قطعی یا علی‌الحساب) به بانک منتقل گردد؛ اما گاهی منافع در آینده به بهره‌برداری

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

می‌رسند؛ مانند بزرگراهی که در مرحله ساخت است و در آینده به بهره‌برداری می‌رسد که در این صورت شیوه پرداخت هم می‌تواند تدریجی و علی‌الحساب یا یکجا در سررسید و قطعی باشد. در مواردی که عایدی منافع به صورت علی‌الحساب پرداخت می‌شود لازم است در سررسید منافع قطعی محاسبه شده و مبنای تسویه‌حساب نهایی قرار گیرد.

بانک می‌تواند این منافع را یا خود استفاده کرده یا اینکه در بازار به استفاده‌کننده نهایی واگذار کند. با توجه به اینکه نقش بانک صرفاً واسطه‌گری مالی است؛ بنابراین برای اینکه خود را درگیر استفاده مستقیم از منافع یا فروش منافع به شخص ثالث نکند، می‌تواند از دو راهکار ذیل استفاده نماید:

راهکار اول: وکالت به مشتری برای واگذاری منافع به مصرف‌کننده نهایی به قیمت معین

طبق نمودار ۲ بانک به مشتری وکالت می‌دهد که منافع یا خدمات یا حقوق خریداری‌شده را به نرخ (قیمت) معین به مصرف‌کننده نهایی یا به خود واگذار کرده و عایدی آن را در سررسیدهای مشخص به بانک پرداخت نماید.

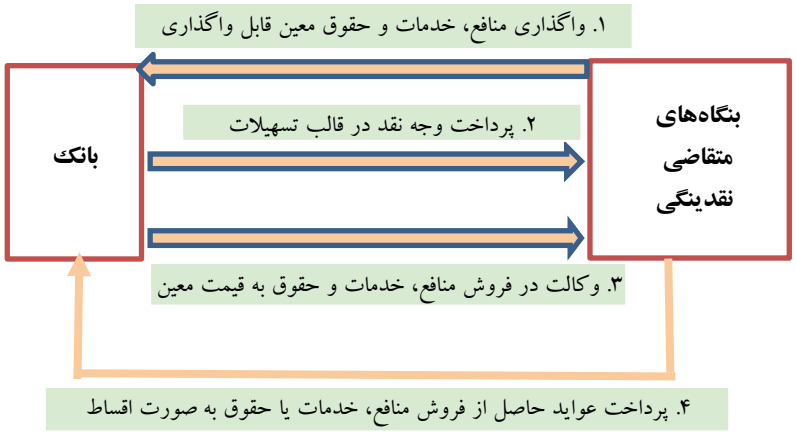

نمودار ۲: مدل اجرایی تسهلات منفعت همراه با وکالت به مشتری

فرض کنید منافع حاصل از ۲۰ اتاق یک هتل برای دو سال به بانک واگذار شده و در عوض بانک، مبلغ ده میلیارد ریال در قالب تسهیلات منفعت به صاحب هتل می‌پردازد. از طرفی بانک به صاحب هتل وکالت می‌دهد که منافع حاصل از این ۲۰ اتاق را به نرخ

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

(قیمت) معین ۱۲۰ درصد (دوازده میلیارد ریال) به مصرف‌کننده نهایی یا به خود صاحب هتل فروخته و عایدی حاصل از آن را به حساب بانک واریز نماید.

راهکار دوم: استفاده از اختیار تبعی

در صورتی که مشتری در طول دوره تسهیلات، سود علی‌الحساب پرداخت کرده و بهره‌برداری و پرداخت منافع قطعی در سررسید توسط مشتری صورت گیرد، بانک می‌تواند تسهیلات منفعت را همراه با اختیار فروش برای خود و یا اختیار خرید برای مشتریان (بنگاه‌های اقتصادی) ارائه نماید (نمودار ۳). فرض کنید منافع پنج‌ساله حاصل از بزرگراهی ـ که در حال ساخت است ـ به بانک واگذار شده و بانک در عوض مبلغ صد میلیارد ریال تسهیلات منفعت با سررسید ۵ سال به کارفرما پرداخت می‌کند. کارفرما در طول دوره تسهیلات به صورت علی‌الحساب ۲۰ درصد سود به بانک پرداخت می‌کند و در سررسید چند حالت به وجود می‌آید:

- مشتری می‌تواند اختیار خرید خود را اعمال نموده و منافع را با همان نرخ علی‌الحساب یا نرخ مشخصی دیگر در اختیار گرفته و خود در بازار بفروشد و به سود می‌رسد.
- بانک می‌تواند اختیار فروش خود را اعمال نموده و منافع را با همان نرخ علی‌الحساب یا نرخ مشخصی دیگر به خود مشتری بفروشد.

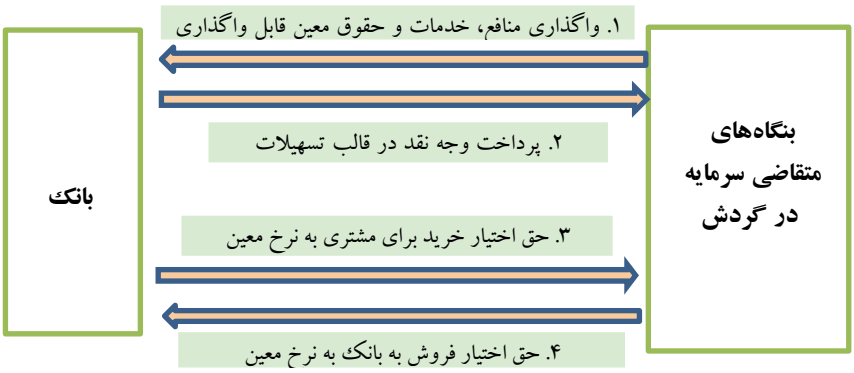

نمودار ۳: مدل اجرایی تسهیلات منفعت همراه با اختیار معامله تبعی

۲. ویژگی‌ها و مزایای تسهیلات منفعت

از جمله ویژگی‌ها و مزایای تسهیلات منفعت می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

- این تسهیلات همانند تسهیلات سلف، خرید دین و اجاره به شرط تملیک، منابع تملیکی آزاد در اختیار مشتری (بنگاه اقتصادی) قرار می‌دهد و وی می‌تواند از محل این منابع برای رفع نیازهای نقدینگی مختلف خود استفاده کند و آن را در هر موضوعی از جمله تسویه بدهی‌های معوق به کار گیرد.
- با توجه به ماهیت تملیکی تسهیلات منفعت، این تسهیلات می‌تواند راهکار مناسبی برای امهال همه انواع تسهیلات مبتنی بر عقود مبادله‌ای و مشارکتی بانکی باشد؛ بدین معنا که امکان تبدیل انواع قراردادهای بانکی به تسهیلات منفعت امکان‌پذیر است.
- با توجه به تنوع موضوعی قرارداد منفعت این عقد به بانک این امکان را می‌دهد که برای طیف وسیعی از نیازهای مشتریان تسهیلات اعطا نماید.
- با توجه به ضعف عملکرد بانک‌ها در تسهیلات مشارکتی ـ به دلیل ضعف نظارت، عدم نیروی انسانی متخصص و ... ـ تسهیلات منفعت می‌تواند نقش مهمی در بالابردن سهم عقود مبادله‌ای در بانک‌ها داشته باشد. این تسهیلات در موارد زیادی می‌تواند جایگزین دو عقد مشارکت مدنی و مضاربه شود.
- بانک با استفاده از تسهیلات منفعت می‌تواند منابع خود را به بخش‌های متنوعی مانند خدمات، بازرگانی، صنعت و ... اختصاص دهد؛ بنابراین این تسهیلات می‌تواند پرتفوی تسهیلاتی بانک را متنوع‌تر سازد.

۳. گستره موضوعی تسهیلات منفعت

از تسهیلات منفعت می‌توان برای واگذاری منافع آتی دارایی‌های بادوام، خدمات معین و یا حقوق معین قابل نقل‌وانتقال استفاده نمود. در ادامه هر یک از این موضوعات با مثال تبیین می‌شود.

۳-۱. واگذاری منافع حاصل از دارایی‌های بادوام

منافع حاصل از دارایی‌های بادوام را می‌توان موضوع تسهیلات منفعت قرار داد؛ به این صورت که شخصی که مالک منفعت حاصل از یک دارایی بادوام (زمین، خانه، مغازه، تجهیزات، ماشین‌آلات و ...) است، می‌تواند آن منافع را برای یک دوره مشخص به بانک واگذار کرده و مبلغ آن را به صورت یکجا در قالب تسهیلات منفعت از بانک دریافت نماید. ازجمله مصادیق این نوع منفعت می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

- یک بنگاه اقتصادی می‌تواند منافع حاصل از یک دارایی خاص مانند یک ساختمان تجاری، ماشین‌آلات، تجهیزات و ... یا منافع آتی کل یا بخشی از بنگاه اقتصادی خود را در قالب دریافت تسهیلات منفعت به بانک واگذار نماید و از این طریق نقدینگی به دست آورد.
- اشخاص، خانوارها و بنگاه‌هایی که از اجاره ملک خود کسب درآمد می‌کنند، می‌توانند منافع آتی ملک تجاری، ملک مسکونی یا ... را برای یک دوره زمانی مشخص به بانک واگذار کرده و مبلغ آن را یکجا دریافت نمایند. این نوع تسهیلات برای آن دسته از متقاضیانی مناسب است که به جای دریافت تدریجی اجاره‌بهای ملک خود به دنبال این هستند که مبلغ اجاره‌بها را به صورت یکجا و در ابتدای قرارداد دریافت کنند.[1]
- اشخاص، خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی که دارنده سهام هستند، می‌توانند منافع آتی سهام خود را از طریق اخذ تسهیلات منفعت به بانک واگذار نمایند و از این طریق تأمین نقدینگی کنند.

۳-۲. واگذاری خدمات معین

خدمات مختلفی که در جامعه ارائه می‌شود می‌تواند مبنای انتشار تسهیلات منفعت باشد. تفاوت این تسهیلات با تسهیلات مرابحه و جعاله در این است که در آن تسهیلات، مشتری به خدمات مشخصی نیاز دارد و برای تأمین آن از تسهیلات مرابحه یا جعاله استفاده می‌کند؛ درحالی‌که در تسهیلات منفعت، مشتری خود صاحب این خدمات است و صرفاً می‌خواهد از طریق واگذاری آنها به نقدینگی دست یابد؛ بنابراین شرکت‌ها و مؤسسات خدماتی می‌توانند انواع خدمات نظیر خدمات گردشگری، تفریحی و زیارتی، خدمات حمل‌ونقل، خدمات اقامتی، خدمات بیمه‌ای، خدمات درمانی و بهداشتی، خدمات آموزشی، خدمات نظافتی و پاک‌سازی و ... را در قالب تسهیلات منفعت واگذار نمایند.

[1]. خاطرنشان می‌گردد از نظر فقهی مبلغ اجاره‌بها به صورت یکجا به ذمه مستأجر مستقر می‌شود؛ اما اینکه در قراردادهای اجاره رایج مبلغ اجاره‌بها به صورت تدریجی اخذ می‌شود تابع توافقی است که طرفین به عنوان شرط ضمن عقد قبول نموده‌اند.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۳-۳. واگذاری حقوق معین قابل نقل‌وانتقال

واگذاری حقوق معین قابل نقل‌وانتقال مانند حق اختراع، حق تألیف، سرقفلی محل کسب، علامت تجاری و نام تجاری، حق امتیاز و فرانشیز، سرقفلی، حق استفاده از خدمات عمومی نظیر آب، برق، گاز و ...، حق اشتراک، حق انشعاب، امتیاز تغییر کاربری، امتیاز تراکم مازاد املاک و ... می‌تواند مبنای اعطای تسهیلات منفعت بانکی قرار گیرد.

تحلیل فقهی (مشروعیت) تسهیلات پیشنهادی منفعت

در این بخش به بررسی ماهیت قرارداد پایه تسهیلات منفعت پرداخته می‌شود و عقودی که با ماهیت تسهیلات منفعت سازگارتر است، بررسی و تجزیه‌وتحلیل می‌شود.

۱. تسهیلات منفعت بر مبنای قرارداد اجاره

در این حالت بانک در نقش مستأجر، منافع جاری یا آتی دارایی‌های بادوام مشتری خود را در عوض پرداخت یکجای مبلغ اجاره‌بها (در قالب مبلغ تسهیلات) دریافت می‌کند. مشتری از جانب بانک وکیل می‌شود که منافع را به اشخاص ثالث واگذار کرده و مبالغ حاصل از واگذاری را در قالب اقساط به بانک بپردازد.

قرارداد اجاره در اصطلاح، عقدی است که به موجب آن مستأجر در برابر مال معینی برای مدت معیّن، مالک منفعت عین مستأجره و یا عمل اجیر می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۲٤/ محقق حلی، ۱٤۱۵ق، ج۲، ص۲۰۹). اجاره به حسب متعلّق آن به دو نوع اجاره اموال و اشخاص تقسیم می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۲٤). ارکان عقد اجاره همانند سایر عقود، شامل ایجاب و قبول، طرفین قرارداد (مستأجر و موجر) و عوضان (اجاره‌بها و منفعت عین مستأجره) است (همان، ص۵۲۵/ مراجع تقلید، ۱۳۸۷، ج۲، ص۳۲۳). در تسهیلات منفعت نقش بانک مستأجر و نقش مشتری بانک موجر است. مبلغی که بانک در قالب تسهیلات به مشتری می‌پردازد، اجاره‌بها و اقساطی که مشتری می‌پردازد همان منافع عین مستأجره است. در فقه اسلامی برای هر یک از عوض‌ها و همچنین عین مستأجره شرایط و ضوابطی بیان شده است (جدول ۱).

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

جدول ۱: شرایط عین مستأجره، منافع و اجاره‌بها در فقه اسلامی

شرایط عین مستأجره	• در اجاره اعیان لازم است مورد اجاره از اعیانی باشد که با بهره‌برداری از آن، از بین نرود (محقق حلی، ۱٤۱۵ق، ج۲، ص۲۱۰). • عین مستأجره باید معلوم و معیّن باشد؛ بنابراین تردید در آن موجب بطلان اجاره می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۲۵). • موجر بتواند عین مستأجره را تحویل مستأجر نماید (یزدی، ۱٤۲۸ق، ج۲، ص۳۹۸). • عین مستأجره باید به‌گونه‌ای باشد که مستأجر بتواند در راستای منفعتی که به منظور آن عین را اجاره کرده، از آن بهره‌برداری نماید (محقق حلی، ۱٤۱۵ق، ج۵، ص۱۰). • عین مستأجره می‌تواند در زمان انعقاد عقد اجاره وجود خارجی نداشته باشد (کلی فی الذمه باشد)؛ اما به شرطی که اوصاف آن تشریح شود (محقق کرکی، ۱٤۱۰ق، ج۷، ص۱۵٦/ حسینی عاملی، ۱٤۱۸ق، ص٤٤/ موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص٥٤٤). کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار نیز قرارداد اجاره در قالب اجاره کلی فی‌الذمه را صحیح دانسته است (کمیته تخصصی فقهی، ۱۳۹۳، جلسات شماره ۸۷، ۹۱ و ۹۲).
شرایط منافع	• منفعت باید معلوم و معین بوده و مردّد بین چند منفعت نباشد (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۲۵). • منفعت باید مشروع و قانونی و در بین عقلا از ارزش مالی برخوردار باشد (مراجع تقلید، ۱۳۸۷، ج۲، ص۳۲۸). • منفعت باید ملک کسی باشد که آن را واگذار می‌کند (یزدی، ۱٤۲۸ق، ج۲، ص۳۹۸).
شرایط اجاره‌بها	• اجاره‌بها باید معلوم و معیّن و در ملکیت مستأجر باشد. • هر مالی که قابل معاوضه باشد می‌توان آن را به عنوان اجاره‌بها در قرارداد اجاره قرار داد؛ بنابراین اجاره‌بها می‌تواند عین خارجی، کلّی در ذمّه، عمل، منفعت و یا حقّ قابل انتقال باشد (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۲٦).

۱-۱. اشکالات در تطبیق قرارداد اجاره با تسهیلات منفعت

در زمینه طراحی تسهیلات منفعت مبتنی بر قرارداد اجاره چند اشکال دیده می‌شود که در ادامه تبیین می‌شوند.

- **اشکال اول:** همان‌طورکه اشاره شد، در تسهیلات منفعت امکان تأمین نقدینگی بر مبنای واگذاری منافع دارایی‌های بادوام، خدمات آتی و حقوق معین قابل نقل‌وانتقال وجود دارد. قرارداد اجاره نسبت به منافع دارایی‌های بادوام هیچ مشکلی ندارد؛ چون عین مستأجره‌ای وجود داشته و منافعی از آن متصور است؛ اما نسبت به واگذاری

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

خدمات به‌ویژه نسبت به مواردی که خدمات ارائه‌شده ترکیبی از انواع اعیان، منافع و امتیازات است، بر اساس قرارداد اجاره محل بحث است (موسویان، ۱۳۹۱، ص۵۹۱)؛ برای مثال هنگامی که یک شرکت گردشگری مجموعه‌ای از اعیان و منافع را اعم از بلیط هواپیما، هزینه اقامت در هتل و ... را به صورت یکجا و مبلغ معین به مشتری واگذار می‌کند، گنجاندن آن در قالب عقد اجاره مشکل است؛ همچنین واگذاری حقوق معین نیز در قالب عقد اجاره امکان‌پذیر نیست.

- **اشکال دوم**: محدودیتی در انتقال منابع در قالب اجاره ثانویه وجود دارد و آن اینکه بنا به فتوای مشهور فقهای امامیه، دارایی که اجاره می‌شود را نمی‌توان به مبلغ بالاتری اجاره داد؛ مگر اینکه کاری روی آن صورت گرفته باشد (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۷۷/ کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۹۱، جلسات شماره ٦١، ٦٢ و٦٥). این محدودیت در تسهیلات منفعت زمانی خود را نشان می‌دهد که مشتری بانک بخواهد منافع تملیکی به بانک را به وکالت از طرف بانک در قالب اجاره ثانوی به شخص ثالث یا استفاده‌کننده نهایی واگذار کرده و عایدی حاصل از آن را دریافت و به بانک پرداخت نماید؛ همچنین اگر بانک بخواهد به پشتوانه دارایی‌های تسهیلاتی منفعت، صکوک بانکی منتشر نماید. در این صورت نمی‌تواند این تسهیلات را به مبلغ بالاتر به دارندگان اوراق بفروشد؛ مگر اینکه ترتیبی اتخاذ شود که بانک یا مشتری بانک به وکالت از طرف بانک، کارهای خدماتی مستمر چون بیمه، حفظ و مرمت و خدمات جانبی روی عین مستأجره ارائه نماید تا مصداق انجام کار محقق شود و در نتیجه انتقال آن به مبلغ بالاتر صحیح باشد. البته خاطرنشان می‌گردد در تبدیل تسهیلات بانکی به اوراق بهادار، معمولاً این تسهیلات به قیمت کمتر (قیمت تنزیلی) به دارندگان اوراق به فروش می‌رسد.
- **اشکال سوم**: در صورتی که منافع سهام مبنای تسهیلات منفعت قرار گیرد، طبق نظر بسیاری از فقها، سهام نشان‌دهنده مالکیت مشاع دارنده آن در دارایی‌های شرکت است (سیستانی، ۱۳۸۹، ص٤٩٤/ تبریزی، ۱۳۷۸، ج۱، ص٤٢٥/ خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص۳۹۷، س١٦٩٥/ صافی، ۱۳۸۵، ج۲، ص۲٦٧/ وحید خراسانی، [بی‌تا]، ج۲، ص٤٦٦/ حائری، ۱۳۷۹/

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

بهجت، ۱۳۸٦، ج۳، ص۱۹۵/ کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۹۵، جلسات شماره ۱۳۳، ۱۳٤ و ۱۳۵)؛ بنابراین اگر دارایی‌های شرکت عرفاً و قانوناً قابلیت اجاره داشته باشد، واگذاری منافع سهام نیز در قالب عقد اجاره بدون اشکال است (کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۹۵، جلسات شماره ۱۳۳، ۱۳٤ و ۱۳۵). بر این اساس نسبت دارایی‌های فیزیکی به کل دارایی‌های شرکتی که سهام آن مبنای تسهیلات منفعت قرار گرفته شده، باید بررسی شود و اگر عمده دارایی‌های شرکت فیزیکی بوده که قابلیت اجاره‌دادن داشته باشد، بنابراین اعطای تسهیلات منفعت روی سهام چنین شرکتی صحیح است.

۲. تسهیلات منفعت بر مبنای قرارداد بیع

در این حالت بانک منافع، خدمات و حقوق معینی را در قالب عقد بیع از فروشنده خریداری نموده و مبلغ آن را به صورت نقد و یکجا در قالب تسهیلات منفعت واگذار می‌کند. بیع از نظر فقهی به معنای «تملیک مال در برابر عوض معلوم» است (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص٤٦۳). در تعریف اصطلاحی «بیع» بین فقیهان اختلاف وجود دارد که به جهت رعایت اختصار از بیان آنها صرف‌نظر می‌شود؛ همچنین ماده ۳۳۸ قانون مدنی بیع را این‌گونه تعریف می‌کند: بیع عبارت است از تملیک عین به عوض معلوم که مقتضای ذات عقد بیع تملیک عین است. ارکان بیع نیز همانند سایر قراردادها شامل ایجاب و قبول، طرفین (بایع و مشتری) و عوضان (مبیع و ثمن) است. در این نوع تسهیلات بایع و فروشنده منافع و خدمات و حقوق معین، همان مشتری بانک و خریدار این منافع خود بانک است. منافع، خدمات و حقوقی که به بانک واگذار می‌شود همان مبیع و مبلغی که بانک در قالب تسهیلات منفعت به مشتری می‌دهد، ثمن معامله محسوب می‌شود.

۲-۱. اشکالات در تطبیق قرارداد بیع با تسهیلات منفعت

اگر بانک در این نوع تسهیلات منافع و خدمات جاری را خریداری کند مصداق بیع نقد و اگر منافع و خدمات آتی را پیش‌خرید کند چه‌بسا در قالب بیع سلف قابل بررسی باشد. مشکل اساسی در اینجا این است که بیع منافع و خدمات و حقوق بین فقها محل اختلاف است و مورد اجماع فقها نیست. مشهور فقهای امامیه عنوان کرده‌اند که مبیع باید عین باشد

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

چه عین خارجی و چه کلی در ذمه و نمی‌توان منفعت چیزی یا عمل کسی و یا حقی را به عنوان مبیع به فروش رساند (انصاری، ۱٤۲۰ق، ج۳، ص۸-۹/ خویی، ۱٤۱۰ق، ج۲، ص۲۳/ جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱، ص٤۸-۵۰/ قانون مدنی، م۳۳۸). از سوی دیگر برخی از فقیهان نظیر حضرت امام﵀ و مقام معظم رهبری عقد بیع را مبادله مال به مال دانسته‌اند. امام خمینی﵀ با تأکید بر عرفی‌بودن عقد بیع بعد از نقد و بررسی تعاریف فقها و محققان به تعریف **مصباح‌المنیر** تمایل پیدا کرده و می‌فرماید: ظاهراً بهترین تعاریف، آن چیزی است که از **مصباح** حکایت شده است، یعنی بیع مبادله مالی با مال دیگر است (موسوی خمینی، ۱٤۲۱ق، ج۱، ص٦۸). بر اساس این دیدگاه قلمرو عقد بیع فراتر از اعیان خواهد بود و مبادله هر آنچه به عنوان مال در نظر گرفته می‌شود را شامل خواهد شد. بر این اساس منافع و خدمات نیز می‌تواند به عنوان مبیع مورد معامله قرار گیرد (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص٤۷۳/ مراجع تقلید، ۱۳۸۷، ج۲، ص۲۲۳).

اشکال دیگری که وجود دارد این است که اگر مشتری منافع را تحت عنوان بیع سلف به بانک واگذار کند، بانک دیگر نمی‌تواند منافع را به شخص دیگری تا قبل از سررسید انتقال دهد؛ چراکه بر اساس نظر مشهور فقها، امکان فروش مبیع پیش از سررسید در بیع سلف مجاز نیست (بحرانی، ۱٤۰۵ق، ص۳۵-۳٦/ نجفی، ۱٤۰٤ق، ص۳۱۹-۳۲۰).

همچنین در صورتی که بانک منافع را از مشتری خریداری نماید نمی‌تواند آن را مجدداً به مشتری بفروشد؛ چراکه مشکل بیع‌العینه به وجود می‌آید و فقیهان شیعی بیع‌العینه را در صورتی که معامله دوم در معامله اوّل شرط شود، جایز نمی‌دانند (طباطبایی، ۱٤۱۸ق، ج۵، ص۱۳٤). این موضوع در مواردی که مشتری بخواهد دو مرتبه از منافعی که به بانک داده استفاده کند، دچار مشکل خواهد شد.

۳. تسهیلات منفعت بر مبنای قرارداد صلح

در این حالت مشتری و بانک بر اساس عقد صلح توافق می‌کنند که منافع حاصل از دارایی‌های بادوام، خدمات و حقوق معینی از سوی مشتری برای مدت مشخصی در مقابل مبلغ معینی (تسهیلات اعطایی) به بانک انتقال پیدا کند.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

عقد صلح در اصطلاح عبارت است از توافق و سازش میان دو یا چند نفر بر ایجاد چیزی میان خودشان، از قبیل تملک عین مال یا منفعت آن و یا نقل حقی و یا اسقاط آن و یا ابراء دینی و غیر آن؛ خواه به‌طور رایگان و یا درازای گرفتن عوض (خویی، ۱٤۱۰ق، ج۲، ص۱۹۲/ مصطفوی، ۱٤۱۷ق، ج۱، ص٤۸۷). به اعتقاد فقهای امامیه عقد صلح قراردادی لازم بوده و دارای ماهیتی مستقل است (نجفی، ۱٤۰٤ق، ج۲٦، ص۲۱۲/ مراجع تقلید، ۱۳۸۷، ج۲، ص۲۷۳/ موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص٥۱۷). در مورد ماهیت استقلالی عقد صلح، ماده ۷٥۸ قانون مدنی می‌گوید: صلح در مقام معاملات، هرچند نتیجه معامله‌ای را که به جای آن واقع شده است می‌دهد، لیکن شرایط و احکام خاصه آن معامله را ندارد؛ بنابراین اگر مورد صلح عین باشد در مقابل عوض، نتیجه آن همان نتیجه بیع خواهد بود، بدون اینکه شرایط و احکام خاصه بیع در آن حاکم باشد. در مورد گستره عقد صلح هرچند که فقهای اهل سنت شرط تحقق صلح را وجود نزاع بین طرفین معامله ذکر کرده‌اند (جمعی از نویسندگان، ۱٤۰٤ق، ج۲۷، ص۳۲۷)، فقهای امامیه باور دارند عقد صلح تابع تحقق نزاع یا امکان آن نیست و حتی در غیر منازعات نیز می‌توان از آن به عنوان یک قرارداد مالی بهره‌مند برد (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص٥۱٦/ شهید ثانی، ۱٤۱۳ق، ج٤، ص۲٥۹). در متون روایی شیعه و اهل سنت از حضرت پیامبر اکرم ﷺ نقل شده که فرمودند: «صلح بین مسلمین جایز است، جز آن صلحی که حرامی را حلال و یا حلالی را حرام کند» (حر عاملی، ۱٤۰۹ق، ج۱۸، ص٤٤۳)؛ بنابراین صلح در هر امری اعم از اینکه نزاع سابقی باشد یا خیر، جایز است، به شرطی که حرامی حلال و حلالی حرام نشود.

بر اساس آنچه گفته شد، صلح می‌تواند دارای عوض «صلح معوض» و یا بدون عوض «صلح غیرمعوض» باشد (مراجع تقلید، ۱۳۸۷، ج۲، ص۳۱۲)؛ همچنین در تقسیم‌بندی دیگر عقد صلح می‌تواند به دو دسته ۱. صلح دعوی به منظور رفع تنازع و ۲. صلح در مقام معامله یا صلح ابتدایی تقسیم شود (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ص۳۱۹). عقد صلح مورد استفاده در تسهیلات منفعت در زمره صلح ابتدایی و همچنین صلح معوض محسوب می‌شود.

ارکان عقد صلح شامل ایجاب و قبول، طرفین عقد و موضوع (متعلَّق) صلح است. طرفین عقد در تسهیلات منفعت، بانک و مشتری هستند که روی موضوع (متعلق) صلح با هم توافق می‌کنند. همان‌طورکه اشاره شد، موضوع صلح می‌تواند انتقال منفعت، خدمات و

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

حقوق نیز باشد (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۱۷/ مراجع تقلید، ۱۳۸۷، ج۲، ص۳۱۲). از جمله شرایط موضوع صلح، مالیت‌داشتن و علم به جنس و مقدار آن است (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۵۱۷).

همان‌طورکه اشاره شد، در تطبیق عقود اجاره و بیع بر تسهیلات منفعت، اشکالات و محدودیت‌هایی وجود داشت؛ ازاین‌رو عقد صلح محدودیت‌های عقد اجاره و بیع را در زمینه شمول عقد ندارد و با توجه به ماهیت مستقل و انعطاف‌پذیر عقد صلح به نظر می رسد مناسب‌ترین عقد برای طراحی این نوع تسهیلات است. در صورت طراحی تسهیلات منفعت بر پایه عقد صلح:

۱. انتقال مجموعه‌ای از منافع و خدمات به بانک در قالب عقد صلح صحیح خواهد بود.

۲. انتقال منافع توسط بانک یا مشتری به شخص دیگری در قالب عقد صلح به مبلغ بالاتر امکان‌پذیر خواهد بود.

۳. در صورتی که موضوع قرارداد صلح عین نباشد هم قرارداد صلح صحیح خواهد بود؛ ازاین‌رو می‌توان منافع سهامی که عمده دارایی‌های آن عینی نمی‌باشد را نیز در قالب قرارداد صلح انتقال داد.

تحلیل مالی (مقبولیت و کارایی) تسهیلات پیشنهادی منفعت

جهت سنجش مقبولیت و کارایی مدل ارائه‌شده برای تسهیلات منفعت از روش تحقیق کیفی و نظرخواهی از خبرگان به شیوه پرسش‌نامه استفاده شد. برای سنجش روایی صوری، این پرسش‌نامه برای پنج‌تن از خبرگان مالی ارسال شد و نظرات این افراد روی پرسش‌نامه اعمال گردید. پرسش‌نامه حاضر شامل دو بخش است. در بخش اول سؤالات در چهار محور کلی شامل ۱. کارایی در سطح خرد (مشتریان بانک)، ۲. کارایی در سطح خرد (بانک)، ۳. کارایی در سطح کلان و ٤. مقبولیت ساختار کلی تسهیلات طراحی و از ۳۳ خبره تعیین‌شده خواسته شده به سؤال‌های مورد نظر روی یک طیف لیکرت پنج گزینه‌ای از خیلی کم تا خیلی زیاد نمره بدهند. ارزش عددی خیلی کم برابر ۱ و خیلی زیاد برابر ۵

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

در نظر گرفته شد. جهت سنجش روایی محتوایی شاخص CVR استفاده شد که اولین بار توسط *لاوشه* (۱۹۷۵) معرفی گردید. برای این کار از خبرگان خواسته شد تا در مورد ضرورت طرح هر یک از سؤالات پرسش‌نامه به ترتیب از ۱. «ضروری است»، ۲. «مفید است ولی ضرورتی ندارد»، ۳. «ضرورتی ندارد» پاسخ دهند و پس از آن شاخص CVR برای هر یک از سؤالات محاسبه شد. مقدار بحرانی برای شاخص CVR با نمونه ۳۳ نفری ۰/۳۱ است (Ayre & scally, 2014)؛ ازاین‌رو با توجه به CVR محاسبه‌شده برای هر سؤال، روایی محتوایی تمام سؤالات تأیید شد. سؤالات پرسش‌نامه به همراه شاخص CVR هر سؤال در جدول ۲ نمایش داده شده است.

جدول ۲: نتایج سنجش روایی محتوایی پرسش‌نامه بر اساس شاخص CVR

محور کلی	پرسش	شاخص CVR
کارایی از منظر خرد (مشتریان بانک)	سؤال ۱. تسهیلات منفعت تا چه اندازه می‌تواند در بهبود تأمین مالی نیازهای اشخاص و خانوارها مؤثر باشد؟	۰/۳۵
	سؤال ۲. تسهیلات منفعت تا چه اندازه می‌تواند در بهبود تأمین مالی نیازهای بنگاه‌های اقتصادی ـ به‌ویژه تأمین سرمایه در گردش ـ مؤثر باشد؟	۰/۷۶
کارایی در سطح خرد (برای بانک)	سؤال ۳. استفاده از تسهیلات منفعت تا چه اندازه می‌تواند در ایجاد تنوع در تسهیلات بانکی و افزایش توانایی بانک در پاسخگویی به نیازهای مشتریان مؤثر باشد؟	۰/۴۷
	سؤال ٤. با توجه به آزادبودن استفاده از منابع حاصل از تسهیلات منفعت تا چه اندازه این تسهیلات می‌تواند در کاهش صوری‌شدن قراردادهای بانکی نقش داشته باشد؟	۰/۸۸
	سؤال ۵. درآمدزا بودن منبع بازپرداخت تسهیلات منفعت تا چه اندازه می‌تواند در کاهش ریسک نکول این تسهیلات مؤثر باشد؟	۰/٦٤
	سؤال ٦. تسهیلات منفعت تا چه اندازه به عنوان راهکاری برای امهال سایر تسهیلات بانکی می‌تواند مطرح شود؟	۰/٤۱
کارایی در سطح کلان	سؤال ۷. استفاده از تسهیلات منفعت تا چه اندازه می‌تواند به هدایت اعتبار و تخصیص بهینه منابع بانکی در بخش‌های مختلف اقتصادی کمک کند؟	۰/۳۵

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

مقبولیت ساختار تسهیلات	سؤال ۸. مدل اجرایی اشاره‌شده برای تسهیلات منفعت تا چه اندازه قابلیت اجرا دارد؟	۰/۸٤
	سؤال ۹. تا چه اندازه با واگذاری منافع حاصل از دارایی‌های بادوام ـ مانند منافع سکونت در اتاق‌های هتل یا استفاده از منافع حمل‌ونقل هواپیمای مسافربری ـ در قالب تسهیلات منفعت موافقید؟	۰/۳۵
	سؤال ۱۰. تا چه اندازه با واگذاری خدمات قابل ارائه ـ مانند خدمات آموزشی، درمانی، سیاحتی و زیارتی) در قالب تسهیلات منفعت موافق هستید؟	۰/۳۵
	سؤال ۱۱. تا چه اندازه با واگذاری حقوق و امتیازات مانند حق، در قالب تسهیلات منفعت موافق هستید؟	۰/۳۵

برای سنجش پایایی و روایی سازه پرسش‌نامه از شاخص‌های آلفای کرونباخ و KMO استفاده شد. آلفای کرونباخ این پرسش‌نامه ۰/۷۰٦ شد که چون از ۰/۷ بالاتر است، پایایی پرسش‌نامه تأیید می‌شود (Gliem & Gliem, 2005, p.36-37). شاخص KMO پرسش‌نامه نیز ۰/۵۸ محاسبه شد که به معنای مناسب‌بودن تعداد پرسش‌نامه‌های توزیع‌شده است.

در ادامه به تحلیل توصیفی داده‌ها بر مبنای فراوانی، حداقل، حداکثر، میانگین و انحراف معیار پاسخ‌ها و همچنین تحلیل استنباطی داده‌ها با استفاده از آزمون t تک‌نمونه‌ای پرداخته می‌شود. جدول ۳ برخی از آماره‌های توصیفی مربوط به سؤالات پرسش‌نامه پژوهش را نشان می‌دهد:

جدول ۳: آماره‌های توصیفی سؤالات پرسش‌نامه

شماره سؤال	حداقل	حداکثر	متوسط پاسخ‌ها	انحراف معیار پاسخ‌ها
سؤال ۱	۲	۵	۳/۶۶	۰/۹۷
سؤال ۲	۲	۵	۴/۳۰	۰/۶۹
سؤال ۳	۳	۵	۳/۸۹	۰/۸۰
سؤال ۴	۱	۵	۴/۰۵	۰/۹۳
سؤال ۵	۱	۵	۳/۶۳	۱/۱۰

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

سؤال ۶	۲	۵	۳/۴۷	۱/۰۶
سؤال ۷	۲	۵	۳/۴۷	۰/۹۵
سؤال ۸	۲	۵	۳/۵۰	۰/۷۶
سؤال ۹	۱	۵	۳/۹۲	۰/۹۷
سؤال ۱۰	۱	۵	۳/۸۹	۱/۱۶
سؤال ۱۱	۱	۵	۳/۵۲	۱/۲۰

به دلیل نمونه‌گیری از بیش از ۳۰ نفر توزیع نمونه نرمال فرض شد؛ ازاین‌رو در اجرای این تحلیل از آمار پارامتریک استفاده شد. به منظور بررسی تأیید یا عدم تأیید هر یک از سؤالات، فرض صفر و فرض جایگزین (فرض یک) به صورت زیر در نظر گرفته شد و با استفاده از آزمون t تأیید یا رد آن بررسی شد. نتایج در جدول ٤ مشاهده می‌شود.

الف) فرض صفر: میانگین نمره مؤلفه امکان‌سنجی مالی با مقدار ۳ اختلاف معناداری ندارد.

ب) فرض یک: میانگین نمره مؤلفه امکان‌سنجی مالی با مقدار ۳ اختلاف معناداری دارد.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

جدول ٤: نتایج آزمون فرضیه‌ها بر اساس آزمون t تک‌نمونه‌ای برای همه سؤالات

سؤالات	مقدار آزمون = ۳					
	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی داری	اختلاف میانگین	فاصله اطمینان ۹۵ درصد برای اختلاف میانگین	
					حد پایین	حد بالا
سؤال ۱	۴/۴۶	۳۲	۰/۰۱	۰/۶۶	۰/۳۰	۱/۰۰
سؤال۲	۱۱/۳۷	۳۲	۰/۰۰	۱/۳۰	۱/۰۶	۱/۵۴
سؤال ۳	۶/۹۱	۳۲	۰/۰۰	۰/۹۶	۰/۶۸	۱/۲۵
سؤال ۴	۶/۹۹	۳۲	۰/۰۰	۱/۰۰	۰/۶۶	۱/۳۳
سؤال ۵	۳/۵۴	۳۲	۰/۰۰۹	۰/۵۴	۰/۱۴	۰/۹۴
سؤال ۶	۲/۷۶	۳۲	۰/۰۱۱	۰/۴۸	۰/۱۱	۰/۸۵
سؤال ۷	۳/۰۷	۳۲	۰/۰۰۶	۰/۴۸	۰/۱۵	۰/۸۱
سؤال ۸	۴/۰۴	۳۲	۰/۰۱	۰/۵۱	۰/۲۳	۰/۷۹
سؤال ۹	۵/۸۶	۳۲	۰/۰۰	۰/۹۶	۰/۶۵	۱/۲۸
سؤال ۱۰	۴/۷۶	۳۲	۰/۰۰	۰/۸۷	۰/۴۶	۱/۲۹
سؤال ۱۱	۲/۰۳	۳۲	۰/۰۲۲	۰/۵۱	۰/۷۹	۰/۹۵

با توجه به نتایج جدول ٤ تمامی آزمون‌ها درجه معنی‌داری زیر ۰/۰۵ داشتند؛ ازاین‌رو فرض یک تمامی سؤالات مورد تأیید قرار گرفت.

در ادامه برای بررسی تأیید یا عدم‌تأیید چهار محور کلی ذکرشده شامل کارایی در سطح خرد برای بانک و برای مشتری، کارایی در سطح کلان و مقبولیت ساختار تسهیلات، متوسط پاسخ‌های خبرگان به سؤالات ذیل هر یک از مؤلفه‌ها محاسبه شد. سپس فرضیات زیر جهت آزمون مجدد t برای محورهای کلی تعریف گردید.

الف) فرض صفر: میانگین نمره شاخص با مقدار ۳ اختلاف معناداری ندارد.

ب) فرض یک: میانگین نمره شاخص با مقدار ۳ اختلاف معناداری دارد.

همان‌طورکه در جدول ۵ مشاهده می‌شود، معناداری تمامی مؤلفه‌های ذکرشده برای

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

تسهیلات منفعت زیر ۰/۰۵ شده و فرض یک همه مؤلفه‌ها از نظر خبرگان تأیید شد کـه بـه معنای تأیید کارایی و مقبولیت این نوع تسهیلات نزد خبرگان است.

جدول ۵: نتایج آزمون فرضیه‌ها بر اساس آزمون t تک‌نمونه‌ای برای مؤلفه‌های کارایی و مقبولیت

	مقدار آزمون = ۳					
	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	اختلاف میانگین	فاصله اطمینان ۹۵ درصد برای اختلاف میانگین	
					حد پایین	حد بالا
شاخص کارایی در سطح خرد (برای مشتری)	۸/۱۹۷	۳۲	۰/۰۰	۰/۹۸	۰/۷۴	۱/۲۲
شاخص کارایی در سطح خرد (برای بانک)	۷/۰۳	۳۲	۰/۰۰	۰/۷۵	۰/۵۳	۰/۹۶
شاخص کارایی در سطح کلان	۲/۹۶	۳۲	۰/۰۰۶	۰/۴۸	۰/۱۵	۰/۸۱
مقبولیت ساختار تسهیلات	۵/۴۰	۳۲	۰/۰۰	۰/۷۱	۰/۴۴	۰/۹۹

در بخش دوم پرسش‌نامه از خبرگان خواسته شد در رابطه با مدت بازپرداخت تسهیلات، شیوه امهال و مناسب‌ترین بخش برای استفاده از تسهیلات منفعت، پاسخ دهند. در جدول ٦ سؤالات به علاوه درصد پاسخ به هر یک از آنها نوشته شده است.

جدول ٦: نظر خبرگان راجع به مدت، گستره موضوعی و روش امهال تسهیلات پیشنهادی

سؤال‌ها	گزینه‌ها	درصد پاسخ
۱. چه بازه زمانی برای سررسید تسهیلات منفعت مناسب‌تر است؟	کمتر از یک سال	۲۸
	یک تا سه سال	۵۲
	بیش‌تر از سه سال	۲۰
۲. کدام راهکار برای امهال تسهیلات منفعت مناسب‌تر است؟	تمدید تسهیلات	۵۵
	تجدید تسهیلات	۱۴

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

	تبدیل تسهیلات	۲۹
۳. استفاده از تسهیلات منفعت برای کدام بخش‌های اقتصادی مناسب‌تر است؟	صنعت	۳۳
	خدمات	۶۷
	کشاورزی	۰

طبق اظهارنظر خبرگان بهترین بازه زمانی برای سررسید این تسهیلات بین یک تا سه سال است و راهکار تمدید تسهیلات برای این نوع تسهیلات بهترین راهکار به نظر می رسد. این نوع تسهیلات همچنین در بخش خدمات می‌تواند بیشترین کاربرد را داشته باشد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

همان‌طورکه اشاره شد، بانکداری بدون ربا در ایران طیف متنوعی از تسهیلات انتفاعی مبتنی بر عقود مبادله‌ای و مشارکتی متناسب با نیازهای مختلف مشتریان خود ارائه می‌دهد؛ اما همچنان یکی از مشکلات اساسی در نظام بانکی ایران عدم تطابق عقود با نیازهای مشتریان است. در واقع بخش عمده‌ای از نیاز مشتریان بانکی، نیاز به نقدینگی و سرمایه در گردش برای نیازهای مختلف از جمله تسویه بدهی است و بانک‌ها سعی می‌کنند از طریق اعطای تسهیلاتی که منابع تملیکی آزاد ایجاد می‌کنند از جمله خرید دین، سلف و اجاره به شرط تملیک، این نیاز مشتریان خود را برطرف نمایند تا این دسته از مشتریان بتوانند آزادانه و بدون محدودیت شرعی و قانونی، این منابع را صرف نیازهای مختلف خود از جمله تسویه بدهی‌های معوقه کنند؛ اما همان‌طورکه اشاره شد، هر یک از این تسهیلات دارای محدودیت‌هایی است و چه‌بسا ظرفیت پاسخگویی به طیف وسیع مشتریان بانکی با شرایط متفاوت را نداشته باشد؛ بنابراین بانک‌ها در شرایط خاصی مجبور می‌شوند از تسهیلاتی برای رفع نیازهای مشتریان خود استفاده کنند که ماهیت تسهیلات با نوع نیاز مشتریان سازگار نیست و همین امر سبب صوری‌شدن بخشی از معاملات بانکی می‌شود.

در این پژوهش تسهیلاتی جدید با عنوان تسهیلات منفعت برای استفاده در بانکداری بدون ربا پیشنهاد شده است که می‌تواند در رفع نیاز نقدینگی مشتریان بانکی استفاده شود.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

راهکار ارائه‌شده توانایی بانک را در تسهیلات‌دهی و اعطای منابع تملیکی افزایش داده، در عین اینکه می‌تواند به کاهش صوری‌سازی عقود بانکی کمک نماید.

در این پژوهش ضمن ارائه الگوی تسهیلات منفعت در بانکداری بدون ربا، مشروعیت و مقبولیت و کارایی آن بررسی و تجزیه و تحلیل شد. در بعد مشروعیت، تطابق تسهیلات منفعت با عقود اجاره، بیع و صلح ارزیابی گردید و در نهایت این نتیجه حاصل شد که عقد صلح به دلیل ماهیت مستقل و انعطاف‌پذیری که دارد بهترین گزینه برای این نوع تسهیلات است.

در بعد مالی (مقبولیت و کارایی)، با پرسش از خبرگان بانکی و مالی، کارایی این نوع تسهیلات در سطح خرد (برای مشتری و بانک) و در سطح کلان مورد بررسی و تأیید خبرگان قرار گرفت؛ همچنین مقبولیت ساختار تسهیلات نیز از نظر خبرگان تأیید گردید.

طبق اظهارنظر خبرگان، بهترین بازه زمانی برای سررسید این تسهیلات میان‌مدت (یک تا سه سال) پیشنهاد گردید؛ همچنین مناسب‌ترین روش امهال از بین روش‌های تمدید، تجدید و یا تبدیل، راهکار تمدید تسهیلات توصیه شد. افزون بر این، خبرگان کاربرد این نوع تسهیلات را در بخش خدمات مناسب‌تر و کاربردی‌تر ارزیابی کردند.

منابع و مآخذ

۱. ابن‌ادریس حلی، محمدبن‌منصور؛ **السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی**؛ قم: جامعه مدرسین، ۱٤۱۰ق.

۲. انصاری، شیخ مرتضی؛ **کتاب المکاسب**؛ چ۳، قم: مجمع الفکر الأسلامی، ۱٤۲۰ق.

۳. بحرانی، یوسف‌بن‌احمد؛ **الحدائق الناضره فی أحکام العتره الطاهره**؛ چ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱٤۰۵ق.

٤. بهجت، محمدتقی؛ **استفتائات**؛ قم: دفتر آیت‌الله‌العظمی محمدتقی بهجت، ۱۳۸٦.

۵. تبریزی، جواد؛ **منهاج‌الصالحین**؛ قم: انتشارات دفتر آیت‌الله جواد تبریزی، ۱۳۷۸.

٦. تسخیری، محمدعلی؛ «جایگاه الفاظ و معانی در قراردادهای مالی»؛ **اقتصاد اسلامی**، س۵، ش۱۸، ۱۳۸٤.

۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ **ترمینولوژی حقوق**؛ تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۱.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۸. جمعی از نویسندگان؛ **الموسوعة الفقهیّة الکویتیّة**؛ چ۲، کویت: وزارة الأوقاف و الشؤون الأسلامیة، ١٤٠٤ق.

۹. حائری، سیدکاظم؛ «مالکیت‌های شخصیت‌های حقوقی»؛ **فقه اهل‌بیت** علیهم‌السلام، دوره٦، ش۱، ۱۳۷۹.

۱۰. حبیبیان نقیبی، مجید؛ «درآمدی بر اوراق منفعت و مبانی شرعی آن»؛ **انجمن اقتصاد اسلامی ایران**، ١٣٨٤.

۱۱. حرعاملی، محمدبن‌حسن؛ **وسائل الشیعة**؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ١٤٠٩ق.

۱۲. حسینی عاملی، سیدجوادبن‌محمد؛ **مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلاّمة**؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ١٤١٩ق.

۱۳. حلی، حسن‌بن‌یوسف؛ **تذکرةالفقهاء**؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ١٤١٤ق.

١٤. خامنه‌ای، سیدعلی؛ **اجوبةالاستفتائات** (ترجمه فارسی)؛ تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۹۲.

۱۵. خویی، سیدابوالقاسم؛ **منهاج الصالحین**؛ چ۲۷، قم: نشر مدینة العلم، ١٤١٠ق.

١٦. سبحانی، حسن و مجید حبیبیان نقیبی؛ «امکان‌سنجی صحت مبادله اوراق منفعت در قالب قرارداد اجاره»؛ **معرفت اقتصاد اسلامی**، س۱، ش۷، ۱۳۹۱.

۱۷. سیستانی، سیدعلی؛ **توضیح المسائل**؛ مشهد: نشر نوند، ۱۳۸۹.

۱۸. شعبانی، احمد؛ **درآمدی بر بانکداری اسلامی**؛ ج۱، چ۱، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، ١٣٩٤.

۱۹. شهید ثانی، زین‌الدین‌بن‌علی؛ **مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الأسلام**؛ چ۱، قم: مؤسسة المعارف الأسلامیة، ١٤١٣ق.

۲۰. شورای پول و اعتبار بانک مرکزی؛ «دستورالعمل اجرایی نحوه امهال مطالبات مؤسسات اعتباری»؛ تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۸.

۲۱. صافی، لطف‌الله؛ **جامع‌الاحکام**؛ قم: دفتر تنظیم و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی صافی گلپایگانی، ۱۳۸۵.

۲۲. طباطبایی، سیدعلی‌بن‌محمد؛ **ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل**؛ چ۱، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ١٤١٨ق.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۲۳. عاملی، محمدبن‌مکی (شهید اول)؛ **الدروس الشرعیه فی الفقه الامامیه**؛ قم: جامعه مدرسین، ۱٤۱۷ق.

۲٤. عبادی، روح‌الله و گلاره حسین‌خانی؛ «شناسایی و رتبه‌بندی منابع تملیکی (آزاد) در وصول مطالبات غیرجاری نظام بانکی با استفاده از مدل تصمیم‌گیری چندمعیاره»؛ **تحقیقات مالی اسلامی**، س۸، ش۲، ۱۳۹۸.

۲۵. کاتوزیان، ناصر؛ **حقوق مدنی** (مشارکت‌ها – صلح)؛ تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۳.

۲٦. کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار؛ «اوراق منفعت»؛ جلسات شماره ٦۱– ٦۲ و ٦۵، ۱۳۹۱.

۲۷. ـــــــــ؛ «انتشار اوراق اجاره و منفعت مبتنی بر سهام»؛ جلسات شماره ۱۳۳ـ ۱۳٤ و ۱۳۵، ۱۳۹۵.

۲۸. مجلس شورای اسلامی؛ «قانون بانکداری بدون ربا (بهره)»؛ ۱۳٦۲.

۲۹. مجلس شورای اسلامی؛ «قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰ ـ ۱۳۹٤)»؛ ۱۳۸۹.

۳۰. محقق اردبیلی، احمدبن‌محمد؛ **مجمع‌الفائده و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان**؛ قم: جامعه مدرسین، ۱٤۰۳ق.

۳۱. محقق حلّی، نجم‌الدین جعفربن‌حسن؛ **شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام**، چ۱، قم: مؤسسه المعارف الأسلامیة، ۱٤۱۵ق.

۳۲. محقق کرکی، علی‌بن‌حسین؛ **جامع المقاصد فی شرح القواعد**؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱٤۱٤ق.

۳۳. مراجع تقلید؛ **توضیح المسائل مراجع**؛ گردآوری بنی‌هاشم خمینی؛ چ۱٦، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۸۷.

۳٤. مصباحی‌مقدم، غلامرضا، کاوند، مجتبی و حمیدرضا اسمعیلی‌گیوی؛ «ارائه الگوی تأمین مالی توسعه موقوفات با استفاده از انتشار اوراق منفعت (صکوک انتفاع)»؛ **دوفصلنامه جستارهای اقتصادی**، س۵، ش۱۰، ۱۳۸۸.

۳۵. مصطفوی، محمدکاظم؛ **القواعد، مائه قاعده فقهیه معنیً و مدرکاً و مورداً**؛ ج۱، قم: مؤسسهٔ النشر الاسلامی، ۱٤۱۷ق.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۳۶. مظاهری، معصومه و اعظم لشگری یونسی؛ «انتقال اوراق منفعت در بازارهای مالی: نقدها و ارائه راهکارهایی نوین با ذکر آرای فقهی امام خمینی﵀»، **پژوهشنامه متین**، س۲۰، ش۸۱، ۱۳۹۷.

۳۷. موسوی خمینی، سیدروح‌الله؛ **کتاب البیع**؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی﵀، ۱٤۲۱ق.

۳۸. ـــــــــ؛ **تحریرالوسیله**؛ قم: دارالکتاب العلمیه، ۱۳۹۰.

۳۹. ـــــــــ؛ **ترجمه تحریرالوسیله امام خمینی﵀**؛ ج٤، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی﵀، ۱۳۹۲.

٤۰. موسویان، سیدعباس؛ «ارزیابی قراردادها و شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا»؛ **اقتصاد اسلامی**، س۵، ش۱۹، ۱۳۸۵.

٤۱. ـــــــــ؛ **بازار سرمایه اسلامی**؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.

٤۲. موسویان، سیدعباس و روح‌الله غلامی؛ «بررسی راهکارهای استمهال مطالبات غیرجاری در بانکداری بدون ربا»؛ **فصلنامه روند**، س۲۰، ش٦۳، ۱۳۹۲.

٤۳. موسویان، سیدعباس و حسین میثمی؛ **بانکداری اسلامی**: مبانی نظری تجاری عملی؛ ج۱، چ۱، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۳.

٤٤. موسویان، سیدعباس و اکبر کشاورزیان پیوستی؛ «طراحی اعتبار در حساب جاری در بانکداری بدون ربا در قالب مشارکت مدنی مشروط»؛ بیست‌ویکمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ج.ا.ا. ۱۳۹۰.

٤۵. نجفی، محمدحسن؛ **جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام**؛ چ۷، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱٤۰٤ق.

٤٦. نظرپور، محمدنقی و اکبر کشاورزیان؛ «نقش منابع تملیکی (آزاد) در تأمین مالی و وصول مطالبات غیرجاری نظام بانکی»؛ **اقتصاد اسلامی**، س۱٦، ش٦٤، ۱۳۹۵.

٤۷. نظرپور، محمدنقی و عباس دادجوی توکلی؛ «سم‌زادیی از وثایق تملیکی بانک‌ها با استفاده از اوراق مرابحه تأمین نقدینگی همراه با اختیار»؛ **فصلنامه مطالعات مالی و بانکداری اسلامی**، ش٤، ۱۳۹۷.

٤۸. وحید خراسانی، حسین؛ **منهاج‌الصالحین**؛ قم: مدرسة الإمام باقر العلوم﵇، [بی‌تا].

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۴۹. هدایتی، علی‌اصغر، سفری، علی‌اصغر؛ کلهر، حسن و محمود بهمنی؛ **عملیات بانکی داخلی**؛ تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۹۱.

۵۰. هیئت‌مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار؛ «دستورالعمل انتشار اوراق منفعت»؛ ۱۳۹۶.

۵۱. یزدی، سیدمحمدکاظم؛ **العروة الوثقی**؛ چ۸، قم: منشورات دارالتفسیر، ۱۴۲۸ق.

52. Ayre, C. & A. J. Scally; "Critical Values for Lawshe's Content Validity Ratio: Revisiting the Original Methods of Calculation"; **Measurement and Evaluation in Counseling and Development**, No.1(47), 2014.

53. Gliem J. A. & R. R. Gliem; "Calculating, interpreting, and reporting Cronbach's alpha reliability coefficient for Likert-type scales"; Midwest Research-to-Practice Conference in Adult, Continuing, and Community Education, 2005.

54. IFSB; "Islamic Financial Services Industry: Stability Report 2020"; Islamic Financial Services Board, 2020.

55. Lawshe C. A.; "Quantitative approach to contentvalidity"; **Personnel Psychology**, No.28, 1975.

Archive of SID.ir